

מתחיל בגנות ומסיים בשבח

הרב יגאל אריאל

סידור ההגדה בדרך של "מתחיל בגנות מסיים בשבח", נראה על פניו כסידור גרידא, אך התבוננות במחלוקת האמוראים בהסבר אמירה זאת מראה שההבנה מהי הגנות ומהו השבח היא הבנת מהות החג.

א. גנות ושבח

במרכז ההגדה שלוש מובאות מן המקרא, המספרות את יציאת מצרים. פרשת 'אֶרְמִי אֶבֶד אָבִי' (דברים כו), נאומו של יהושע (כד, ב) :

כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֵבֶר הַנָּהָר יָשְׁבוּ אֲבוֹתֵיכֶם מֵעוֹלָם תָּרַח אָבִי אֲבָרָהָם וְאָבִי נָחוֹר וַיַּעֲבְדוּ אֱלֹהִים אֲחֵרִים. וְהִצִּיּוּי (דברים ו, כ-כא): כִּי יִשְׁאָלְךָ בְּנֶךְ מָה הָעֵדוּת וְהַחֲקִים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֵינוּ אָחֲכֶם. וְאָמַרְתָּ לְבְנֶךָ עֲבָדִים הָיִינוּ לַפְּרֹעָה בְּמִצְרַיִם וַיִּצִּיאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה.

בשלושתן הכתוב התחיל בגנות וסיים בשבח. והמשנה (פסחים קטז, א) הוסיפה: "מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מארמי או בד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה".

עיקרון זה שיש להתחיל בגנות ולסיים בשבח, אינו שייך רק לפסח.

מעשה בינאי המלך שהלך לכוחלית שבמדבר וכיבש שם ששים כרכים, ובחזרתו היה שמח שמחה גדולה, וקרא לכל חכמי ישראל. אמר להם: אבותינו היו אוכלים מלוחים בזמן שהיו עסוקים בבנין בית המקדש, אף אנו נאכל מלוחים זכר לאבותינו, והעלו מלוחים על שולחנות של זהב.

קידושין טו, א

אפשר לפרש עיקרון זה בשני אופנים: חשוב לשמר את זכר גנות העבר, כי הוא ישמור על האדם מגאוה, שלא תזוח דעתו עליו לנוכח ההצלחה. כך מספרים על אנשל רוטשילד ששמר במקום מיוחד את בגדי אביונותו, כנער בגיטו בפרג. מפעם לפעם היה פותח ומסתכל, כדי שלעולם יזכור מהיכן התחיל ולאן הוא גם עלול לחזור, ולא יתרגל לעושר ולא יסתנוור ממנו. ובכיוון ההפוך: מטרת הגנות היא להעצים את הישועה. "יתרון האור מן החושך", דבר ניכר מהפכו, והאור ניכר ביותר לעומת החושך (מהר"ל נצח ישראל א'). השוואת הגאולה לצרה שלפניה מעמיקה ומחדדת את משמעותה. כי אם הצרה אינה רצינית, גם לגאולה ממנה אין משמעות מיוחדת. וְאֶמְרָתְךָ לְבָנֶיךָ: עֲבָדִים הָיִינוּ לְפָרְעָה בְּמִצְרַיִם וַיִּצְיָאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה (דברים ו', כא). הבן עלול לשאול מדוע כדאי היה לצאת ממצרים, מדוע הופיעה הירד חזקה, והאם הייתה כה אימתנית?

דוגמא לכך אפשר לראות ביחס של דורנו לשואה ולתקומה. בשביל מי שנולד בישראל המדינה היא עובדה קיימת, חסר לו רקע תודעתי ורגשי למה שהיה לפניו, והוא עלול לשאול: "לשמחה מה זו עושה". ומנגד, מי שנתפס לחיי הגלות ולא יצא ממנה, גם לו המדינה אינה פתרון, בעיניו היא עלולה להגדיל את האנטישמיות העולמית ולהחריף את הבעיה היהודית. רק יהודים שעברו את השואה וזכו לעלות ארצה, ולראות בתקומת המדינה, מתרגשים עד עומק נשמתם בראיית מצעד צבאי, מטס או הנפת דגל ישראל. צירוף גנות הגלות עם שבח התקומה, מניב תוצאה בשלה, מאוזנת ומפוארת. לכן בסוף מסלול התיור במוזיאון יד ושם, נקרע הקיר, אור גדול חודר פנימה ולעיני היוצאים נשקף נוף הרי יהודה הפורחים. ומשום כך מכוונים את החוזרים מ-'מצעד החיים' ללכת ישר לתפילה בכותל. מתחיל בגנות ומסיים בשבח.

ב. מתחילה עובדי עבודה זרה

ובגמרא: "מאי בגנות? רב אמר: מתחלה עובדי עבודת גלולים היו אבותינו. ושמאל אמר: עבדים היינו". כולם סוברים שצירוף הגנות והשבח, הם ממהותה של מצוות סיפור יציאת מצרים. שמאל מקיים זאת בקטע מוגדר של ההיסטוריה, בסיפור קצר וברור, ואילו רב

מפנה אל ה'פרהסיטוריה'. סיפור לידתו של עם ישראל הוא ארוך, מורכב, בעל עליות וירידות, גנות ושבח, 'בכלל מאתים מנה' בתוך הסיפור הגדול נכללת גם פרשת השעבוד והיציאה ממצרים.

במה נחלקו רב ושמואל? כתב האבודרהם (סדר ההגדה):

רבא סבר כיון שכל עניין היום הוא יציאת מצרים אין לנו להזכיר גנות אחר, כי אם אותו עבודת של מצרים. ואביי סבר כיון שבידינו להזכיר גנות ושבח של מצרים להודיע כמה שבחו של מקום כי מאשפות ירים אביון, יש לו להזכיר גנות כי אבותינו היו עובדי עכו"ם ואין גנות כע"ז, וגדול הוא מגנות של עבדות, ואף על פי כן קרבנו המקום לעבודתו.

האבודרהם הבין שלדעת שמואל (רבא) אין לומר כלל "מתחילה עובדי עבודה זרה", כלומר, זו מחלוקת עקרונית ביחס למהות החג. אם ההודאה היא על היציאה מן העבדות, הדגש הוא על החירות הלאומית, בפסח נהיה עם ישראל לעם, ויצא לדרכו העצמאית לראשונה בהיסטוריה. אך אם עיקרה של החירות הוא היציאה מעבדות בשר ודם לעבודת ה', החירות רוחנית יש להזכיר את עיקר הגנות, "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו".

פירושו של רב לגנות: 'מתחילה עובדי עבודה זרה', ברור. עבודה זרה היא גנות וחרפה לעובדיה, ועל כן עם ישראל שיצא מן העבודה הזרה והגיע אל הר סיני, עבר מהפך פנימי, דרמטי, מופלא, הראוי לכל שבח. פירושו של שמואל ל-'מתחיל בגנות' תמוה, מה 'גנות' ב'-עבדים היינו'? אכן ישראל סבלו צער וייסורים, אך מדוע הוא 'גנות' להם? הגנות היא למשעבד האכזר ולא למשועבד? שמואל מרחיב אפוא את ה-'גנות' וקורא כך ל-'צרה', וכוונת המשנה שצריך להתחיל ברעה ולסיים בטובה ובישועה. ואולי טמונה בפירושו גם ביקורת לעם, השעבוד הוא גנות לעם. כי השעבוד הוא תולדת פגמי העם. אילו היו ישראל והעולם מושלמים, לא היו זקוקים לכור הברזל כדי לעצב את העם. ואם כן, אולי אין זו מחלוקת קוטבית, השעבוד החומרי הוא ביטוי מציאותי חיצוני לחסרון הרוחני הפנימי. לפיכך הויכוח אינו איזו גנות להזכיר, אלא איזו מהם להקדים (הגדה של פסח לריטב"א): "ומסתברא שלא נחלקו אלא באיזה מתחילין, דרב סבר מתחלה עובדי ע"ז כמו שהיה המעשה, ורבא אמר עבדים שהוא תוקפו של נס, ואח"כ מתחילין בגנות ע"ז". למעשה פסקו הר"ח והרי"ף: "והאידנא עבדינן כתרומיהו", כלומר, יש להזכיר את הגנות בשני פניה, ולחבר את שני הערכים, הדתי והלאומי יחד. החירות הפיזית היא המצע והאמצעי להשגת מטרת החירות, ותכליתה היא עבדות ה'.

וכן כתב הרמב"ם (חמץ ומצה ז', א'-ב', ד'):

וצריך להתחיל בגנות ולסים בשבח. כיצד? מתחיל ומספר שבתחילה היו אבותינו בימי תרח ומלפניו כופרים וטועין אחר ההבל ורודפין אחר עבודה זרה; ומסיים בדת האמת שקירבנו המקום לו, והבדילנו מן התועים וקירבנו ליחודו. וכן מתחיל ומודיע שעבדים היינו לפרעה במצרים וכל הרעה שגמלנו; ומסיים בניסים ונפלאות שנעשו לנו בחירותינו.

חכמים התייחסו פעם נוספת אל ה-'גנות' של 'עובדי עבודה זרה היו אבותינו', כאשר ביארו מדוע פרשת ביכורים נאמרת בקול רם, 'וענית ואמרת', ואילו וידוי מעשר נאמר בלחש 'ואמרת' בלבד (סוטה לב, ב): "ר' שמעון בן יוחאי אומר: שבחו של אדם אומרו בקול נמוך, גניו של אדם אומרו בקול גבוה". בוידוי מעשר מונה האדם את שבחיו שלו, 'ביערת הקודש', את זה צריך לומר בקול נמוך בענווה ושפלות, אבל בפ' בכורים מספר את גנותו, יספר בקול גבוה. רש"י פירש: וגנותו - כגון ארמי אוכד אבי, היינו גנותו שמתודין שאביהן לבן הארמי היה רשע. אין מדובר אפוא בצרתו של יעקב הנרדף אלא בשורש הלאומי הפגום.

זו הגנות, ומהו השבח? רב שהתחיל רחוק בתרח, סיים בהתאם בשבח רחוק מאד: "ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו", שעניינו יתברר רק בסוף פרשת ארמי אוכד אבי, המתארת את הכניסה לארץ והבאת הביכורים למקדש. האברבנאל (בפרוש להגדה) רואה את הגדת השבח ב-'כמה מעלות טובות למקום עלינו', או אפילו בסיום בברכת 'אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים', שהיא שבחו של הקדוש ברוך הוא. וכן במאירי: "ומסיים בשבח שיצאנו משם ונתקרבנו לעבודת השם ית' בכמה מעלות טובות". יבין שמועה לרשב"ץ:

לפי שאחר שאלת הבן מה נשתנה הוצרכנו להתחיל בגנות עבדים היינו ולסיים בשבח ולדרוש פרשת מקרא ביכורים על כן אנו מסיימים בשבח, כמה מעלות טובות למקום עלינו קודם שהבאנו גרגיר זה של תאנה או אשכול אחד של ענבים. והקב"ה נתרצה במעט הזה... לפיכך, אחר משנת רבן גמליאל, וזה שאמר: מתחיל בגנות ומסיים בשבח, שאין ראוי לנו שנהיה כפויי טובה לקב"ה שעשה לנו כל הניסים האלה ולא נודה לו: לפיכך אנחנו חייבים להודות וכו'.

ג. יציאת מצרים והעבודה הזרה

יהושע פרש יריעה רחבה והצביע לא רק על הגאולה, אלא גם על רקעה וסיבותיה, הוא הזכיר את גנות העבודה הזרה, מנה גם את הירידה למצרים, אבל לא אמר דבר על השעבוד, אלא המשיך מיד אל הגאולה משם:

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֵל כָּל הָעָם פֶּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַנֶּהָר יָשְׁבוּ אֲבוֹתֵיכֶם מֵעוֹלָם
 תָּרַח אָבִי אֲבִירָה וְאָבִי נַחֲוֹר וַיַּעֲבְדוּ אֱלֹהִים אֲחֵרִים. וְאָקַח אֶת אֲבִיכֶם אֶת אֲבִירָה מֵעֶבֶר
 הַנֶּהָר וְאוֹלָף אוֹתוֹ בְּכָל אֶרֶץ כְּנָעַן וְאֲרָבָה אֶת וַרְעוֹ וְאֶתְּנֶן לוֹ אֶת יִצְחָק. וְאֶתְּנֶן לְיִצְחָק אֶת
 יַעֲקֹב וְאֶת עֵשָׂו וְאֶתְּנֶן לְעֵשָׂו אֶת הַר שְׁעִיר לְרֵשֶׁת אוֹתוֹ וַיַּעֲקֹב וּבְנָיו יָרְדוּ מִצְרָיִם. וְאֶשְׁלַח אֶת
 מֹשֶׁה וְאֶת אַהֲרֹן וְאֶגְּף אֶת מִצְרָיִם פֶּאֶשֶׁר עָשִׂיתִי בְּקִרְבּוֹ וְאַחֲרַי הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם. וְאוֹצִיא אֶת
 אֲבוֹתֵיכֶם מִמִּצְרָיִם...

יהושע כד, ב-ח

בהגדה שלנו מובא מנאומו של יהושע רק חלקו הראשון, עד 'ויעקב ובניו ירדו מצרים',
 כאן נקטעים הדברים וההגדה דורשת את פרשת 'ארמי אוכד אבי' באריכות, כתחליף ראוי
 במקום נאום יהושע. גם פרשת 'ארמי אוכד אבי' מסכמת את כל המהלך הגדול, מגנות
 אבותינו בשחר ההיסטוריה, עד הכניסה לארץ ובניין בית המקדש תשע מאות שנה אחר כך.
 בליל הסדר אנו אמורים להתרכז בסיפור יציאת מצרים, אם יריעת ההיסטוריה תתרחב מדי,
 פרטי היציאה ממצרים יאבדו ממשמעותם וייעלמו. אף על פי כן סובר רב שאי אפשר
 לוותר על הזכרת 'עובדי עבודה זרה היו אבותינו', כי עבודת הכוכבים של אבותינו, היא
 הגנות והחיסרון הנעוצים בראשית ישראל, והיא הסיבה שחייבה את ירידת העם למצרים
 לכור הברזל, להיצרף שם ולצאת כעם ה':

שמעתי בשם מורי מוסר פרטי הכולל הכל, אם ירצה אדם לגנות שום בריה או אדם, יגנה
 את עצמו. ואם ירצה לשבח שום אדם, ישבח יותר להש"י. פי' כל דבר טוב ומדה טובה
 שנמצא בעולם הן שרואה בעצמו או באחרים הכול מן הבורא ית"ש. כמ"ש: אתה כוננת
 מישרים, שכל מיני ישרות שבעולם מאתו הוא. וכל מה שרואה דבר גנות הכל יתלה
 בעצמו, כי הקב"ה עשה האדם ישר והם בקשו חשבונות רבים. לכן צריכין להקדים בגנות
 מצידנו ש- 'עבדים היינו במצרים' מצד פחיתות שלנו. ומטעם ש'מתחלה עובדי ע"ז היו
 אבותינו'. ולהכי הוצרכו האבות לתקן זה וירדו אבותינו למצרים לתקן זה הגנות.

שפת אמת ויקרא פסח תרסג (וראה תולדות יעקב יוסף וישב ב)

סביב העבודה הזרה סובב כל העניין. היא גרמה לירידה למצרים, ובגללה עם ישראל
 התהווה במרכז העבודה הזרה בעולם הוא נולד בעומק הטומאה הזאת, אך תפקידו לקום
 ולבער אותה. ברגע שבשל לעם, יצא משם תוך הכאת מצרים ואלוהיה. אך אלמלא מיהר
 הקדוש ברוך הוא להוציאם ולהחזירם למסלול הייעוד הגדול של אברהם, לקרוא בשם ה'
 בעולם, היה חלילה נגרף בעצמו למצולות החטא: "עד שארכו הימים לישראל במצרים
 וחזרו ללמוד ממעשיהם ולעבוד עבודת כוכבים כמותם וכו' וכמעט קט היה העיקר ששתל
 אברהם אבינו נעקר וחזרין בני יעקב לטעות העולם ותעיותן, ומאהבת ה' אותנו ומשמרו

את השבועה לאברהם אבינו עשה משה רבנו רבן של כל הנביאים ושלחו" (רמב"ם עבודה זרה סוף א).

ד. עבדים היינו

שמואל אומר דבר פשוט ומדויק בהקשר של סדר הפסח. 'עבדים היינו' היא התשובה שהתורה נתנה לבן השואל. זה סיפור גבישי קצר הכולל את כל עניין היציאה, את הגנות והשבח:

וְאָמַרְתָּ לְבִנְךָ עֲבָדִים הָיִינוּ לְפָרְעָה בְּמִצְרַיִם וַיִּצְיָאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה. וַיִּתֵּן ה' אוֹתוֹת וּמִפְתִּיִם גְּדֹלִים וְרָעִים בְּמִצְרַיִם בְּפָרְעָה וּבְכָל בֵּיתוֹ לְעֵינֵינוּ. וְאוֹתָנוּ הוֹצִיא מִשָּׁם לְמַעַן הָבִיא אֶתְנוּ לְאֶרֶץ לְנוֹ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם.

דברים ו, כא-כג

הסדר כולו נועד לעורר את שאלתו של הבן, ולתת לו תשובה. על כן גם אם צריך להתחיל את סיפור ההיסטוריה היהודית בשורשיה, וגם אם פרשות אחרות במקרא עוסקות ביציאת מצרים בהקשרים אחרים, אי אפשר להשתמש בהן במקום פסוקי 'עבדים היינו', שנבראו למען הסדר מלכתחילה. כנגד ארבעה בנים דברה תורה, כולם שותפים בהגדה הזאת. ארבעת הבנים הם לא רק אישים נפרדים אלא גם פניו השונות של האדם, או שלבים בהתפתחותו. איננו יכולים להתייחס רק לחכם אלא מצוים גם על הרשע, התם וזה שאינו יודע לשאול. יש בנים שסיפור יציאת מצרים הוא למעלה מהשגתם, גם לאלה צריך 'להודיע' בקצרה את אירועי מצרים לפי השגתם, ו'עבדים היינו' נותן את ההודעה הזאת באופן ברור. כהגדרתו של הרמב"ם (חמץ ומצה ז', ד'): "וכן מתחיל ומודיע שעבדים היינו לפרעה במצרים וכל הרעה שגמלנו; ומסיים בניסים ונפלאות שנעשו לנו בחירותינו".

ה. הגנות היא חלק מהותי מן השבח

בניגוד לתפיסה המרחיבה הנועצת את הסיום בשבח בסוף ההגדה, בא הרמב"ם והדגיש שהסיום בשבח צריך להיות צמוד לגנות. בגנות של 'מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו' הסיום הוא בשבח דת האמת, 'שקרבתנו המקום לו והבדילנו מאומות וקרבתנו ליחודו'. ובגנות של עבדים, סיום השבח הוא בניסים ונפלאות שנעשו לנו ובחרותנו. כלומר, לכל גנות יש להצמיד מיד את השבח שלה, לכל קלקול צריך להיות מיד תיקון בגופו. לא די בכך שהעניין יתוקן לבסוף, אלא צריך את השבח בכל נקודה ונקודה. נראה מדבריו שאיננו רואה בפתחה בגנות אמצעי להמחיש ולהעצים את השבח, אלא מחפש קשר מהותי בין

מאתנו את החירות, אנו עבדי ה'. ההגדה, אינה נוסטלגיה והתרפקות על זכר עברו המפואר של העם, אלא פניה אל העתיד. על כן אינה מזכירה מה שכבר התבטל ואינו קיים במציאות. אי אפשר לחגוג את ארץ ישראל והמקדש, כאשר הם אינם קיימים. זו לא רק לשון שקר, אלא יצירת מציאות ותפיסה של שקר: חיים בגולה ומתייחסים אליה כאילו היא הדבר האמיתי הקבוע לעולם, 'ירושלים דבבל' או 'ירושלים דליטא'. גלות מצרים הייתה אם כל הגלויות, ויציאת מצרים היא אם כל הגאולות. 'בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים', עליו לספר את סיפור השחרור והיציאה, וחגיגה זו תקדם את הגאולה העכשווית. ההגדה שלנו היא 'הגדת הגלות', וכמו שניסח זאת הרמב"ם (חמץ ומצה נוסח ההגדה): "נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא", על כן מזכירים רק את 'יציאת מצרים'. צמצום גבולות ה-'שבח' גורר צמצום משמעות ה-'גנות', פותחים באמירה הקונקרטית: 'עבדים היינו' ומסיימים ב-'ויוציאנו ה' אלהינו משם'. ההגדה המקורית נקבעה מלכתחילה בארץ סביב פרשת ביכורים לבדה, היא התחילה ב'ארמי אבד אבי' וסיימה ב'ויבאנו אל המקום הזה', כמו שאמרה המשנה: 'ודורש כל הפרשה כולה'. אולם משחרב הבית אי אפשר היה להמשיך לומר "ויבאנו אל המקום הזה" (ואולי בבבל גם בזמן הבית לא אמרו זאת), וכיוון שחסר עיקר השבח, אמר רב לומר גנות אחרת: 'מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו' ולעומתה השבח הוא 'עכשיו קרבנו המקום לעבודתו', כי אף שחרב בית המקדש, השבח שקרבנו המקום לעבודתו נשאר קיים ועומד (ראה רד"צ הופמן, שו"ת מלמד להועיל ג', אבן העזר וחושן משפט, סה). הירושלמי הביא רק דברי רב: "רב אמר: מתחילה צריך להתחיל בעבר הנהר ישבו אבותיכם וגו'". (הלשון מוזרה 'מתחילה צריך להתחיל'). יכול להיות שבארץ ישראל הוסיפו רק את ההגדה הזאת. בא שמואל והוסיף את 'עבדים היינו', אולי משום שזה הפסוק המפורש בתורה ביחס להגדה לבנים, ובו נאמר עיקר שבחם (דברים ו, כא-כד). כך נוצרה ההגדה המורכבת שלנו, הרומזת לשלושת הפרשיות. ואולי השתמשו בנוסחים השונים בהתאם לסוג הסדר. כאשר היו בו בנים שואלים, קיימת מצוות 'והגדת', אז קבע הכלל: 'הכל לפי דעתו של בן אביו מלמדו'. ולכן כאשר הבן שואל, נקבע הנוסח הגרעיני של ההגדה, הפשוט והקצר, מתחיל ב-'עבדים היינו' ומסיים ב-'ויוציאנו', כדעת שמואל. הנוסח הרחב של 'מתחילה עובדי עבודה זרה', המציג ראייה היסטורית כוללת, מתאים למסיבתם של מבוגרים חכמים, שם באים לקיים את מצוות 'סיפור יציאת מצרים', ושם העדיף רב את 'מתחילה עובדי עבודה זרה', הכולל מסר רוחני. הרמב"ם בהלכה (חמץ ומצה ז', ד') פתח את הסדר כשיטת רב (כפי שנעשה בסדר לחכמים), ורק אחר כך הוסיף את ההודעה לבנים כדברי שמואל: "מתחיל ומספר שבתחילה היו אבותינו בימי תרח ומלפניו כופרים וטועין אחר ההבל ורודפין אחר ע"ז, ומסיים בדת האמת שקרבנו המקום לו והבדילנו מן התועים וקרבנו לייחודו. וכן מתחיל ומודיע שעבדים היינו לפרעה במצרים וכל הרעה שגמלנו ומסיים בנסים ונפלאות שנעשו לנו ובחירותנו" (על פי הגדה שלמה).